

TIDSKRIFT FÖR POLITISK FILOSOFI
NR 2 2022 | ÅRGÅNG 26

Bokförlaget THALES

1 Myten om en gränslinje

SYFTET MED DENNA text är att ringa in ett immanent dilemma hos den borgerliga individen i allmänhet och hos entreprenören i synnerhet: är det möjligt för denne att parallellt kunna vara en driftig och hänsynslös marknadsegoist och en verkligt empatisk och kärleksfull familjemedlem? Denna problematisering av entreprenören och dess begrepp ska ske utifrån psykologen Erich Fromms teori och begrepp om den moderna borgerliga individen, dess uppkomsthistoria liksom inre ambivalens. Med »borgerlig individ» menar jag de (alltså alla) individer (helt bortsett från politiska åsikter) som lever inom ramen för det moderna kapitalistiska samhället även fortfarande i vår samtid. Och den grundfråga som härigenom adresseras är vilka effekter det kapitalistiska samhället har på människan, i första hand på ett psykologiskt plan. Ytterst är det det borgerliga marknadsparadigmets hållbarhet som står på spel.

Om Karl Marx på 1800-talet kritiserade de mer »yttre» negativa sociala effekterna som den industrialiserade kapitalismen hade så var det Sigmund Freud som började problematisera de destruktiva och »inre» psykologiska inverkningarna som kulturen hade på individen. Det som kom att kallas Frankfurtskolan och i sin första utformning representerades av bland andra Theodor W. Adorno, Max Horkheimer och Herbert Marcuse fortsatte på 1900-talet denna kritiska analys av det kapitalistiska samhället utifrån det dubbla ljuset av Marx och Freud. Och det var psykologen Fromm som var den representant av Frankfurtskolan som kanske mest fokuserade på den psykologiska frågan. Liksom flera andra av företrädarna drev Fromm tesen om det historiska sammanhanget mellan kapitalism och fascism, vilket ledde honom till slutsatsen att den utsatta individen i det moderna kapitalistiska samhället drevs till att fly sin frihet till fascismen. Horkheimer formulerade detta sammanhang som att fascismen uppvisar det moderna samhällets sanning.

Fascismen står inte i motsats till det borgerliga samhällets kyliga hänsynslöshet utan är dess konsekvens. Därför bör enligt Horkheimer (1967) den som inte vill tala om kapitalismen även tala om fascismen. Detta argument avvisar den vanliga och fortfarande strikt upprätthållna distinktionen mellan kapitalism/liberalism och fascism, vilken gör att det förstnämnda paradigmet kommer billigt undan.

Därför är det också plausibelt att min motivation till denna fråga kom från ett annat håll än det kapitalismkritiska perspektivet självt. Mot bakgrund av reflektioner kring de tyska nazisternas (o) förmåga att kunna vara mördare och empatiska familjefäder samtidigt, uppstod frågan om den borgerliga entreprenören har ett liknande problem. Naturligtvis är entreprenören ingen organisator av industriellt mord på det sätt som nazisterna var under tiden för det tredje riket, men kanske har även entreprenören svårt att hålla ihop marknadsbeteende och privatliv. Kommendanten i Auschwitz 1940–1943, Rudolf Höss, menade sig till exempel kunna upprätthålla båda dessa sidor av sitt liv och beklagade sig över att man aldrig kommer »att kunna förstå att också han hade ett hjärta, att han inte var en dålig människa» (1967: 155). Men här handlar det trots allt om mannen som fick idén att man kunde använda insekts- och desinficeringsmedlet Zyklon B på judarna (Kristofersen 2009: 161).

Reinhard Heydrich, »slaktaren i Prag» eller »den blonda besten», är ett annat exempel på denna dubbelhet (om det verkligen är en sådan): han tjänstgjorde som chef över RSHA (Reichssicherheitshauptamt) och fick ansvaret för organiseringen av den slutgiltiga judelösningen, men ska samtidigt ha varit en kärleksfull familjefar, en god kännare av musik och dessutom en duktig violinist. Samtidigt vittnas det om hur Heydrich hade svårt att hantera sitt äktenskap, själv var otrogen medan han lät övervaka sin fru Lina Heydrich. På krogen och »bland Berlins prostituerade» var Heydrich ökad, men även obehaglig för sina medarbetare och underordnade, han var nämligen »farligt labil på fyllan och uppvisar en starkt sadistisk sida» (Kristofersen 2009: 128–129). Detta motsvarar väl våra förväntningar: det går inte att upprätthålla så skilda rol-

ler. Men Heydrich skriver samtidigt i ett brev menat att läsas först vid hans eventuella död dessa ångerfulla rader: »[k]äraste Lina, jag kan fela. Jag har felat, yrkesmässigt, mänskligt, tankemässigt och i mina handlingar, du är mig oändligt kär, och lika mycket älskar jag mina barn. Var snäll och tänk på vårt liv tillsammans med respekt och kärlek och, när tiden väl har läkt alla sår, ge barnen en ny far – men han måste vara en riktig man, så som jag själv velat vara» (citerat i Kristofersen 2009: 130).

Men det handlar alltså inte om att likställa entreprenör och nazist, utan om att utifrån Fromms teori diskutera huruvida den borgerliga entreprenören har en liknande inre motsättning fast utifrån dess egna väsentliga karakteristika, vilket preliminärt stöds av tesen om det historiska sammanhanget mellan kapitalism och fascism. Är det möjligt att förena den på marknaden tvångsmässiga hänsynslösheten med exempelvis kärleksfulla relationer till närstående? Kan entreprenören vara en hård och hänsynslös marknadsaktör och mjuk familjemedlem samtidigt? Det framstår som rimligt att betvivla att dessa roller kan skiljas åt och att de kan existera parallellt. Men hela den borgerliga människans och ännu mer entreprenörens rimlighet kan sägas bygga på föreställningen att rollerna kan hållas isär: skulle gränsen bli suddig skulle marknaden besudlas av kärlek och närhet och familjen angripas av marknadens egoism.

Hegels teori om åtskillnaden mellan samhälls nivåerna familj och borgerligt samhälle är i detta sammanhang en viktig ideologibyggare och ideologistabilisator. Hos honom är det helt icke-ifrågasatt huruvida individen (alltså familjefadern) kan vara familjemedlem och kapitalist samtidigt. Han håller systematiskt isär familjens och det borgerliga samhällets sfärer, men går inte in på frågan hur människan (mannen) i sig kan mäktas med detta (Hegel 1991). Många tänkare har samtidigt pekat på tendensen att marknadslogiken koloniserar andra domäner av människors liv än den rent ekonomiska, exempelvis Hannah Arendt i boken *Människans villkor*. Arendt menar här att arbete och produktivitet, liksom deras ekonomiska måttstockar, »behärskar offentligheten» och hur masskulturen underhåller massorna och fördriver dess lediga tid (Arendt 1998: 179).

Ett annat exempel på ett sådant argument utvecklar Wendy Brown när hon pekar på hur:

neoliberalism transmogrifies every human domain and endeavor, along with humans themselves, according to a specific image of the economic. All conduct is economic conduct; all spheres of existence are framed and measured by economic terms and metrics, even when those spheres are not directly monetized. (Brown, 2015: 10)

Men problemet är därmed att det bara läcker åt ena hållet. Det är uppenbart att det inte sker någon rörelse i omvänd riktning, det vill säga att familjens intima gemenskap och dess karaktär sprids in kapitalismens värld. Men ändå tycks denna skenbild om en vattentät gräns mellan den borgerliga individens olika dimensioner hårdnackat hålla sig vid liv. Det ifrågasätts inte huruvida företagsledare, hedgefond-ägare eller andra entreprenörer kan hålla isär yrkes- och familjeroll. Och då är det ju också så att det just är marknadens entreprenörparadigm som tjänar på detta. Dess destruktiva konsekvenser hölls i mörker. Den borgerliga ideologin håller väsentligen fast vid att de olika samhällsdomänerna kan hållas åtskilda, att det är ok att vara hårdför entreprenör och att det absolut inte hotar det privata livets intimitet. Men frågan är om inte det är en myt om en tät gränslinje.

2 Individens smärtsamma genes

FROMM ARGUMENTERAR I sin bok *Flykten från friheten* (1941) för att individen, från och med medeltid och renässans, och framförallt via protestantismens utveckling, får en helt ny position och betydelse. Individen »överlämnas åt sig själv: allt beror på hans egna ansträngningar, inte på en traditionellt garanterad position» (Fromm 1945: 47). Fromm (1945: 77) framhäver, med resonemang som gränsar till Max Webers arbeten, hur »de nya religiösa läroorna tillmötesgick psykiska behov, som själva uppkom genom det medeltida samhällssystemets sammanbrott och kapitalismens första framträdande». Denna övergång försatte människan i en ambiva-

lent situation särskilt vad gäller frihetsfrågan, eftersom den historiska tendensen:

visade att befrielsen från medeltidssamhällets traditionsband visserligen skänkte den enskilde en ny känsla av oberoende men på samma gång lät honom känna sig ensam och isolerad, fyllde honom med tvivel och ängslan och drev honom till ny underkastelse och till tvångsartad, irrationell rastlöshet. (Fromm 1945: 77)

Sammantaget slet denna utveckling individen i två motsatta riktningar: »det utvecklade individen och gjorde honom på samma gång hjälplösare, det ökade friheten och skapade nytt beroende» (Fromm 1945: 77). I den mer utvecklade och förfinade kapitalismens livsstil och -form kommer enligt Fromm (1945: 77) »den dialektiska karaktären i frihetens utveckling» att ha en än mer specifik psykologisk betydelse. Fromm menar att även om människan nu är kvitt sina gamla yttre fiender så har individen utvecklat inre hämningar som hindrar den från att fullt ut utveckla den frihet som den nya tiden egentligen utlovar. Dessutom tenderar individen att vara väldigt uppmärksam och kritisk mot yttre hinder, men snarare blind inför de inre (Fromm 1945: 78).

Den nya företagsamheten är central i denna historiska övergång liksom i det fortlöpande historiska formerandet av den borgerliga individen och dennes psyke:

[i] motsats till medeltidens feodalsystem, i vilket var och en hade sin bestämda plats i ett välordnat och överskådligt helt, ställde den kapitalistiska ekonomin individen helt och hållet på egna fötter. Vad han gjorde, hur han bar sig åt för att göra detta, om han lyckades eller misslyckades, var fullständigt hans egen sak. (Fromm 1945: 80–81)

Förutom att det förändrade individens inre »bidrog denna princip till att slita alla band individerna emellan, isolerade individen och skilde honom från medmänniskorna» (Fromm 1945: 80–81). Precis som protestanter enligt sin tro är ensamma med Gud, så

blev de företagsamma individerna ensamma i sin profitsträvan och gentemot den nya kapitalismen såsom yttre makt. Protestantismen förberedde därmed individerna på sin kapitalistiska tillvaro och tankesätt (Fromm 1945: 81). Den kapitalistiske individen utvecklar utifrån denna bakgrund en själviskhet som Fromm beskriver som »snikenhet» och liksom »all snikenhet innehåller den ett moment av omättlighet; den kan aldrig helt tillfredsställas. Snikenhet är en brunn utan botten som tvingar personen till oupphörliga ansträngningar att söka tillfredsställelse utan att helt lyckas». Individen driver sig själv till ett tillstånd i vilket den »alltid ängsligt tänker på sig själv, aldrig är tillfredsställd, alltid rastlös, alltid orolig att inte få nog, att gå miste om något». I grund och botten innehåller detta ett missnöje med sig själv, kanske i Sören Kierkegaards (1996) mening att vara förtvivlad i meningen att inte vilja vara sig själv: »[h]an är full av avund mot alla som kanske har mera än han själv. Ser man ännu närmare efter och tar hänsyn till de omedvetna sammanhängen, finner man att dessa människor i grunden inte trivs med sig själva» (Fromm 1945: 86). Fromms slutsats: »[s]jälviskhet bottnar just i denna bristande trivsel med sig själv» (Fromm 1945: 86). Detta hör till den masochistiska och självplågande sida som individen enligt Fromm bär på, men vi ska också komma till individens sadistiska sida.

Marknadens lagar, vilka är ett resultat av den historiska samhällsomvandling som Fromm spårar tillbaka till medeltiden, tar sig in i »alla sociala och personliga förhållanden». Det krävs av individerna att de präglas av »ömsesidig personlig likgiltighet», särskilt också inom relationen mellan arbetsgivare och anställd, vilka båda har ett fullständigt instrumentellt förhållande till varandra. Samma gäller mellan »köpman och kund». Men även de personliga förhållandena, och detta är centralt för mitt resonemang, präglas av denna individens historiskt framväxta karaktär: »[f]rån att vara förhållanden mellan människor har de blivit lika relationer mellan ting. Men det viktigaste och mest förödande exemplet på denna opersonliga, sakliga anda är kanske den enskildes förhållande till sig själv» (Fromm 1945: 88). Individen säljer sig själv på markna-

den och måste för detta ändamål ha en attraktiv »personlighet», vilken bör vara »behaglig» men också helt anpassningsbar till ombytliga situationer på marknaden. Enbart marknaden bestämmer dess värde, och individens verkliga syfte är inte genuin egenkärlek, utan att tjäna andras syften.

Familjen var traditionellt sett en instans som stärkte individens självkänsla och hemhörighet och idealt sett skulle kombinationen av denna aspekt och individens fria initiativrikedom på marknadens och politikens område stärka individen tvåfaldigt – för kapitalismen har trots allt framkallat »en aktiv, kritisk och ansvarig personlighet» (Fromm 1945: 80) – men istället har individen blivit allt mer hjälplös, vanmäktig och osäker. Dessutom är denna individ oförmögen att älska både sig själv och andra (Fromm 1945: 85–87). Enligt Fromm är därför denna situation orsak till att människor söker »sekundära band» som ersättning för de primära band som gått förlorade». Individen vill helt enkelt »bli fri från sin egen individualitet, [...] förlora sig själv, med andra ord [...] bli fri frihetens börda» (Fromm 1945: 104, 111). Dessutom förhärligas denna tendens, som inom kapitalismens framväxt och utblomning innebär att egoisterna egentligen tjänar andras syften, inom nazism och fascism i form av underkastelsen under en högre ordning (Fromm 1945: 63–64). Specifikt för tiden under tredje riket, den tid då boken skrevs, var enligt Fromm också att individernas underkastelse betingades av resignation och inre trötthet inför politiska skeenden, mycket på grund av arbetarklassens många motgångar i mellankrigstiden. Det är dessa psykologiska tendenser och känslan av »individuell vanmakt och obetydlighet» (se Fromm 1945: 162) som får individen att vilja slippa sin fria individualitet och leder till att den »söker underkasta sig en person eller en makt som han uppfattar som överväldigande stark» (Fromm 1945: 111).

Men Fromm ifrågasätter huruvida denna strävsamma individ, som ofta utvecklar hänsynslösa och även sadistiska härskar drag genom sin utpräglade kapitalistiska livsform, kan skilja detta livssätt från sin familjesituation, utan istället tenderar att även ta med sig denna sadism in i sitt hem, till sitt äktenskap och sitt föräldraskap.

Sadism låter kanske starkt, men min förståelse av Fromms argument är inte att detta berör endast enskilda sjuka individer, utan utgör en generell borgerlig psykologi. Dessa sadistiska sidor existerar i olika grader och former, men tar sig dels uttryck »i en strävan att göra andra beroende av sig och få absolut och obegränsad makt över dem, så att de endast blir redskap, som »leret i krukmakarens hand»», men dels även i »att icke blott härska över dem på detta absoluta sätt utan exploatera dem, utnyttja dem, bestjäla dem, rycka hjärtat ur kroppen på dem och så att säga låta dem förkroppsliga allt ätbart». Slutligen ser Fromm det tredje steget av sadismen i »önskan att få andra att lida eller att se dem lida. Detta lidande kan vara kroppsligt men vanligare är att det är själsligt. Dess syfte är att såra, förödmjuka, förvirra andra eller få se dem i förvirrande och förödmjukande situationer» (Fromm 1945: 105). Både masochismen och sadismen är alltså resultat av den borgerliga individens uppkomst och problematik och utgör flyktbeteenden från dess situation.

Fromm beskriver också ett familjerelaterat hypotetiskt scenario i vilket en man behandlar sin hustru sadistiskt på ett upprepat sätt, men även säger att han skulle bli så glad om hon lämnade honom. Ofta är kvinnan så nedtryckt att hon inte vågar ta detta steg, men om hon gör det blir mannen istället desperat och försöker hålla henne kvar. Kanske tror hon på hans tiggande och stannar, och så börjar allt om igen. Men frågan är om denna kärlek som den borgerliga individen påstås kunna hålla vid liv parallellt med sin marknadsegoism verkligen är kärlek? Fromm frågar sig: »[t]alade han osanning när han sade att han älskade henne så högt att han inte kunde leva utan henne?» Fromm är tveksam till om detta kan kallas kärlek, även om det kan upplevas som det, däremot betraktar han det som sant att han inte kan leva utan henne: »[h]an kan inte leva utan henne eller åtminstone utan någon annan som han känner som ett hjälplöst redskap i sina händer». Och: »[i] verkligheten »älskar» han dem emedan han härskar över dem». Denna relation ryms också i relation till barnen:

Barnet sättes i en gyllene bur, det kan få vad det behagar förut-

satt att det icke vill lämna buren. Resultatet blir ofta en djupt inrotad fruktan för kärleken från barnets sida när det blir vuxet, eftersom ›kärlek› för det betyder att man fångas och hämmas i sin längtan efter frihet. (Fromm 1945: 107)

Men Fromm är egentligen mer optimistisk än det kan verka, givet hans perspektiv på individen som att den »inte har hunnit fram till friheten i den positiva betydelsen av personlighetens förverkligande» (Fromm 1945: 8). Men möjligheten till detta tycks finnas. Fromm menar däremot att egenkärlek inte kan betraktas som verklig kärlek, eftersom denna snarare bygger på en inre tomhet och vantrivsel. Kärlek utgörs i stället av en latent egenskap som egentligen och i princip riktar sig till *alla* människor, även om den kan väckas av enskilda människor vid en förälskelse (Fromm 1945: 85).

3 En fråga till entreprenören

FROMMS TEORI OM den borgerliga individens genes och inre problematik levererar en kraftfull resurs för att ifrågasätta även det samtida kapitalistiska samhällets hållbarhet. Fromms teori implicerar att den framväxta individualiseringen, trots dess åtminstone potentiella (och till stor del också verkliga) fördelar, bär på risken att den nya individen inte förmår vara konkurrenskraftig entreprenör och kärleksfull familjemedlem samtidigt. Utesluter dessa roller varandra? Kan de inte samexistera? Fromms teori behandlar ju inte inflytelserika beslutsfattare, utan individen inom den kapitalistiska eran generellt, men i fallen med just sådana viktigare och inflytelserika personer, vars agerande påverkar väldigt många människor, torde detta dilemma bli ännu större. Fromm pekar på aspekter av vår livsföring vi kanske inte vill erkänna och kanske blir vi chockerade av hans beskrivning av sadismen inom familjen. I fallen med Höss och Heydrich blir vi nog tvärtom förvånade över kärleksfullheten. Men i båda fallen är det förmågan att på ett genuint sätt hålla yrkes- och privatsfärerna vid liv samtidigt och separat som behöver ifrågasättas. Det som bör problematiseras i första hand är mannens påstådda förmåga att hålla sig på två olika systemnivåer parallellt i samhället. Med Hegels ord, att kunna vara både familjepatriark,

älska sin fru och sina barn, och att vara en hänsynslös egoist i det borgerliga samhällets sfär. Denna dubbelhet är lättare att ifrågasätta hos Höss och Heydrich. Men det är viktigt att hålla fast att Fromm menar att nazism och fascism är resultat av det moderna borgerliga samhällets inre motsättningar och spänningar. Entreprenören kan därmed inte friskrivnas från denna risk.

Frågan som jag vill öppna upp för är alltså: går det att vara kärleksfull familjemedlem och hårdför entreprenör och marknads-egoist samtidigt? Entreprenörbegreppet hämtar jag från Joseph Schumpeter som formulerade en inflytelserik teori om entreprenören och dess framkallade skapande förstörelse. Hos Schumpeter utgör entreprenören och dess innovationer själva kapitalismens motor. Den själviske företagaren bryter fram och förstör med sina framgångsrika innovationer befintliga marknader och skapar nya. Via den för kapitalismen nödvändiga produktiva förstörelsen försätts hela branscher i ruiner, men utvecklar nya och på så sätt drivs kapitalismen som system hela tiden utöver sig självt (Schumpeter 2008: 33–57). Det framstår, på grund av denna entreprenörens inherenta och nödvändiga destruktivitet, som väldigt närliggande att beskrivna svårighet gäller även entreprenören, men dessutom generellt den individ som fostras inom ramen för och tvingas överleva i det borgerliga samhället. Entreprenörskapet bärs upp av en subventionerad samhällsprincip varefter det är nödvändigt att vara hård och till exempel varsla medarbetare om man »måste». Det är väl till och med förståeligt att ekonomin bortser från klimathotet? Hur hård man än har varit, det går alltid att urskulda sig med hänvisning till marknadens imperativ. »Man» visar förståelse för att det är svårt att förhålla sig kritisk till det, oavsett hur många liv, världsdelar och livsformer som förintas – även om det är problematiskt. Men är det möjligt att vara en kärleksfull familjemedlem samtidigt som man aktivt (exempelvis såsom företagsledare av högre rang) medvetet deltar i förstörelsen av jordklotet? Naturligtvis finns det kritiska röster mot storkapitalismen, men inte på ett sätt som påverkar kapitalismens normalläge. Entreprenören av idag är lika hänsynslös som den är mänskligt fjuttig.

I detta sammanhang framstår också Schumpeters försvar av familjen såsom väsentlig motivator för entreprenören som snudd på motbudande. I hans ögon drivs entreprenören av »drömmen och önskan att grunda ett privat kungarike och vanligen [...] också en dynasti» (Schumpeter 2008: 56). Men om familjen påstås vara målet för entreprenören så behöver den enligt Schumpeter (2008: 274) också familjen som motiverande kraft. Men ger inte då Schumpeter och entreprenören indirekt familjen »skulden» till sin hänsynslöshet? Det tycks vara familjen som motiverar den till att vara tygellös egoist. Men återigen, hur ska dessa båda dimensioner hållas isär i den enskilda människan? Särskilt också om man med kritisk blick betraktar borgarens relation till familjen. Även om Schumpeter hyllar den, i Karl Marx och Friedrich Engels (2004: 63) ögon ser borgaren »i sin hustru blott ett produktionsinstrument». Skulle detta ha något av en sanningshalt blir det uppenbart att borgaren inte kan hålla isär sina roller, utan att ekonomins perspektiv präglar dennes relation till sina närmaste. Men detta kan inte bli en officiellt vedertagen sanning. Ponera att det skulle bli vedertaget att entreprenören är dömd att ta med sig sin marknadshänsynslöshet in i hemmet. Då skulle vårt marknadsparadigm ha svårare att argumentera för sig.

Brad Stone har skrivit en hyllad biografi om den mäktige entreprenören Jeff Bezos och dennes flaggskepp Amazon. Boken är en romantiserad berättelse om en »obeveklig och hänsynslös» affärsman (se relentless.com) som startade en gigantisk internet-butik vilken stoltserar med att den »säljer allt» (2019: 25, 38, 46). Bezos framstår ur ett Schumpeter-perspektiv som den ideala entreprenören, som inte följer andra, utan vågar utveckla och sjösätta sina nya, självständiga och riskabla idéer. Med Bezos ord, angående vad som utmärker hans företag gentemot de flesta andra: »[v]i är genuint kundfokuserade, vi har ett genuint långsiktigt perspektiv och vi är genuint intresserade av innovation» (citerad i Stone 2019: 23). Naturligtvis säljer Bezos inte allt, men det tycks finnas en tendens att ekonomisera fenomen utanför det direkt ekonomiska området: det framkommer exempelvis om Bezos relation till och syn på kvinnor

att han i unga år ska ha tagit danslektioner för att öka »kvinnoflödet» i sitt liv – en anspelning på affärstermen »deal flow» (Stone 2019: 33).

Hans företag har fått mycket kritik för hur dess anställda har behandlats, Bezos är nämligen inte intresserad av att skapa förutsättningar för en balans mellan arbets- och privatliv för de anställda (vilket främst går ut över kvinnor): kan man inte lägga ner sin själ i företaget är man på fel plats (Stone 2019: 116–117, 408). Bezos, som enligt utsago ska ha »is i ådrorna» (se Stone 2019: 134), har drivit aggressiva kampanjer för att undvika vissa former av beskattning och har i Schumpeters anda drivit företag i graven med stor förödelse för många människor som resultat (Stone 2019: 340–342, 355–357). Men det är ju så skapande förstörelse fungerar, business as usual. Hos Amazon innehåller detta dock att mobba och illa behandla anställda när de skadat sig allvarligt, eller att ålägga anställda ett så hårt arbetsschema att de tvingas urinera i flaskor i lastbilarna (Peterson 2018). Det finns också uppgifter om att anställda ibland får så låg lön att de tvingas campa vintertid utanför fabriken för att få ekonomin att gå ihop (Osborne 2016). I en artikel i New York Times (se Kantor & Streitfield 2015) granskas Amazon och de skriver hur de anställda behandlas: »[s]ome workers who suffered from cancer, miscarriages and other personal crises said they had been evaluated unfairly or edged out rather than given time to recover». Och vidare: »[a] woman who had breast cancer was told that she was put on a ›performance improvement plan› – Amazon code for ›you’re in danger of being fired› – because ›difficulties› in her ›personal life› had interfered with fulfilling her work goals». Det framstår som väldigt rimligt att i Bezos se ett exempel på den rastlöse och aldrig tillfredsställda individ som Fromm beskriver. En sniken och sadistisk individ som gör allt för att skylla över sin vanmakt.

I artikeln framkommer även en problematisk sida av Bezos relation till sin familj: »He wanted his grandmother to stop smoking, he recalled in a 2010 graduation speech at Princeton. He didn’t beg or appeal to sentiment. He just did the math, calculating that every

puff cost her a few minutes. ›You've taken nine years off your life!› he told her. She burst into tears» (Kantor & Streitfield 2015). Tidningen ser i detta likheter till hur Amazon behandlar sina anställda via datainsamling och -hantering. Och Fromm skulle nog kategorisera även detta beteende som sadism. Här spiller ju i alla fall entreprenörtänket tydligt över i familjerelationen, och då hjälper inte uppgiften att Bezos ska ha haft en god relation till sina föräldrar och att han växte upp i en stabil familj (Stone 2019: 177–179). Bezos kommentar till artikeln var: »[t]he article doesn't describe the Amazon I know or the caring Amazonians I work with every day» (Gibbs 2015). Man kan ju undra vad Bezos menar med »caring». Men Bezos beteende kanske ger oss en aning om vilken »kärlek» närstående till entreprenörer riskerar att möta.

För att komma till ett slut: min avsikt har varken varit att driva ett förenklat argument om att entreprenören antingen kan eller inte kan få ihop hänsynslöst professionellt beteende med privata och nära relationer. Jag har inte försökt svara på frågan, utan snarare försökt ställa den. Och frågan riktas till entreprenören: är detta verkligen möjligt? Om det inte är möjligt, då måste också hela den människosyn som entreprenörskapet bygger på rannsakas. Om »entreprenören» inte kan uppvisa att dess drivande principer inte åter upp allt som kommer i dess väg, inklusive relationen till familjemedlemmar, då måste detta livssätt upphöra att premieras.

→

Anders Bartonek är docent i filosofi och lektor vid Institutionen för kultur och lärande vid Södertörns högskola.

Referenser

- ARENDA, HANNAH (1998) *Människans villkor. Vita activa*, övers. Joachim Retzlaff, Göteborg: Daidalos.
- BROWN, WENDY (2015) *Undoing the Demos*, New York: Zone Books.
- FROMM, ERICH (1945) *Flykten från friheten*, övers. Tore Ekman och Alf Ahlberg, Stockholm: Natur och kultur.
- GIBBS, SAMUEL (2015) »Jeff Bezos Defends Amazon after NYT Exposé of Working Practices», *The Guardian*, 2015-08-17. Tillgänglig online på: <https://www.theguardian.com>.

HÅRD ENTREPRENÖR, MJUK FAMILJEMEDLEM

- com/technology/2015/aug/17/jeff-bezos-amazon-working-practices.
- HEGEL, G. W. F. (1991) *Elements of the Philosophy of Right*, övers. H. B. Nisbet, Cambridge: Cambridge University Press.
- HORKHEIMER, MAX (1967) *Autoritärer Staat*, Amsterdam: Verlag de Munter.
- HÖSS, RUDOLF (1967) *Kommandant i Auschwitz*, övers. D. M. Winter, Stockholm: PAN.
- KANTOR, JODI & DAVID STREITFELD (2015) »Inside Amazon: Wrestling Big Ideas in a Bruising Workplace», *The New York Times*, 2015-08-15. Tillgänglig online på: <https://www.nytimes.com/2015/08/16/technology/inside-amazon-wrestling-big-ideas-in-a-bruising-workplace.html>.
- KIERKEGAARD, SÖREN (1996) *Sjukdomen till döds*, övers. Stefan Borg, Guldsmedshyttan: Nimrod.
- KRISTOFERSEN, KNUT (2009): *Heydrich – Förintelsens arkitekt*, övers. Thomas Engström, Stockholm: Bonniers.
- MARX, KARL & FRIEDRICH ENGELS (2004) *Kommunistiska manifestet*, Linköping: Nixon.
- OSBORNE, HILARY (2016) »Amazon Accused of 'intolerable conditions' at Scottish Warehouse», *The Guardian*, 2016-12-12. Tillgänglig online på: <https://www.theguardian.com/technology/2016/dec/11/amazon-accused-of-intolerable-conditions-at-scottish-warehouse>.
- PETERSON, HAYLEY (2018) »Missing Wages, Grueling Shifts, and Bottles of Urine: The Disturbing Accounts of Amazon Delivery Drivers May Reveal the True Human Cost of 'free' Shipping», *Business Insider*, 2018-09-11. Tillgänglig online på: <https://www.businessinsider.com/amazon-delivery-drivers-reveal-claims-of-disturbing-work-conditions-2018-8>.
- SCHUMPETER, JOSEPH (2008) *Om skapande förstörelse och entreprenörskap*, övers. Margareta Eklöf och Gabriella Strandberg, Stockholm: Norstedts.
- STONE, BRAD (2019) *Världens största butik*, övers. Andreas Vesterlund, Stockholm: Volante.